

DOI:10.26104/NNTIK.2022.67.82.072

Кайымова Ф.М., Тажиббаева А.А.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮК АТООЛОРГО
БАЙЛАНЫШТУУ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР

Кайымова Ф.М., Тажиббаева А.А.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СВЯЗАННЫЕ С ОПРЕДЕЛЕНИЕМ
СЛОЖНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

F. Kайymova, A. Tajibaeva

SOME ISSUES RELATED TO THE DEFINITION OF A COMPLEX
SENTENCE IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК: 81.362:81:11(575.2)(04)

Азыркы кыргыз тил илиминдеги татаал сүйлөм проблемасын чечүүдө ага байланыштуу синтаксистик кубулуштарды үйрөнүп, изилдөө ишинде туура аталган терминдердин болушу чоң мааниге ээ. Бирок кыргыз тилиндеги илимий, грамматикалык адабияттарда татаал сүйлөмдүн айланасындагы айрым терминдердин бир нече вариантта аталып жүргөндүгүнө күбө болобуз. Атоолордун мындайча чаржайыт колдонулушу изилдөө ишине жана бул багытта жазылган эмгектерди жеткиликтүү түшүнүүгө кыйынчылык туудураары шексиз. Макалада жогорудагы маселе козголуп, татаал сүйлөмгө тиешелүү терминдерди бирдиктүү түрдө берүү сунушу киргизилет. Татаал сүйлөм жана анын түрлөрү, компоненттеринин аталыштары боюнча оптималдуу синтаксистик терминдер сунушталып, аларды колдонуунун зарылчылыктары менен алгылыктуу жактары негизделип көрсөтүлөт. Бул үчүн азыркы орус тилинин грамматикасындагы илимий пикир-көз караштарга да негизделип, салыштырылат. Сөз болгон татаал сүйлөмдүк атоолор иште грамматикалык, функционалдык жана семантикалык өнүктөрдө каралды.

Негизги сөздөр: сүйлөм, татаал сүйлөм, атоо, жөнөкөй сүйлөмдөр, салыштырма грамматика, варианттуулук, функционалдык грамматика.

При рассмотрении вопросов, связанных со сложными предложениями в современном кыргызском языке, для исследования важно изучить связанные с ними синтаксические явления, а также иметь правильные термины. Однако в научной и грамматической литературе по кыргызскому языку мы видим, что некоторые термины вокруг сложного предложения упоминаются в нескольких вариантах. Несомненно, что такое расплывчатое использование терминов может привести к множественному пониманию научных трудов, написанных в одном направлении. В статье поднимается указанный выше вопрос и предлагается единое представление терминов, относящихся к сложным предложениям. Предложены оптимальные синтаксические термины для сложных предложений и их видов, названия компонентов, исходя из потребностей и преимуществ их употребления. Также дается сравнение с грамматикой русского языка. Сложные предложения были рассмотрены в грамматическом, функциональном и семантическом аспектах.

Ключевые слова: предложение, сложное предложение, определение (термин), простое предложение, сравнительная грамматика, вариативность, функциональная грамматика.

When considering issues related to complex sentences in the modern Kyrgyz language, it is important for research to study the

syntactic phenomena associated with them, as well as to have the correct terms. However, in the scientific and grammatical literature on the Kyrgyz language, we see that some terms around a complex sentence are mentioned in several ways. Undoubtedly, such a vague use of terms can lead to multiple understanding of scientific works written in the same direction. The article raises the above question and proposes a unified presentation of terms related to complex sentences. The optimal syntactic terms for complex sentences and their types, the names of the components are proposed, based on the needs and advantages of their use. A comparison with the grammar of the Russian language is also given. Complex sentences were considered in grammatical, functional and semantic aspects.

Key words: sentence, complex sentence, definition (term), simple sentence, comparative grammar, variability, functional grammar.

Татаал сүйлөм проблемасын чечүүдө лингвисттер, У.Б. Алиев белгилегендей, төмөнкүдөй негизги маселелерге көңүл буруп келе жатышат:

1. Татаал сүйлөм (сложное предложение) деген термин синтаксистик кубулуштарды байкоо үчүн туура аталган термин боло ала тургандыгы же боло албай тургандыгы жөнүндө;

2. Татаал сүйлөмдүн составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара бөлүп айтууга боло тургандыгы же боло албай тургандыгы жөнүндө;

3. Жөнөкөй сүйлөмдүн мааниси жана түзүлүшү боюнча татаал сүйлөмдөн айырмалануучу белгилери жөнүндө [4, 27-б.].

Биз бул изилдөөбүздө жогорудагы биринчи маселе боюнча сөз кылмакчыбыз.

Татаал сүйлөм деген термин боюнча төмөнкүдөй сыяктуу аныктамалар берилип жүрөт: мааниси жагынан өз ара байланыштуу келген эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдүн айкалышынан уюшулуп, түзүлүшү, мааниси жана интонациялык жактан бир бүтүн бирдикти түзүп турган сүйлөмдөр **татаал сүйлөмдөр** деп аталат [1, 685-б.].

Азыркы кыргыз тил илиминде сүйлөм, анын түрлөрүн изилдөө ишин, негизинен, орус тил илимине шайкеш жүргүзүлдү десек болот.

Илгерки грек жана латын синтаксистери сүйлөм, сөз айкалыштары туурасында элементардык гана маалыматтарды жазып калтырышкан. Ал эми сүйлөм-

дүн теориясы дээрлик изилденген эмес.

Бул изилдөөчүлөрдүн түшүнүгү боюнча бир кездерде баш сүйлөмдөр гана болгон. Бир баш сүйлөмдөн кийин экинчи баш сүйлөм тизмектешип отурган. Ал паратаксис – тең байланыш деп аталган. Анын карама-каршысы катарында кийинчерээк гипотаксис – багыныңкы байланыш деген термин пайда болгон. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири экинчисин аныктабай турса (тагыраак айтканда, баш сүйлөмдүн тийиштүү кырдаалын бышыктабай турса), **паратаксис** деп аталган.

Ал эми бир жөнөкөй сүйлөм башка бир жөнөкөй сүйлөмдүн периоду катары келсе, аны **гипотаксис** деп атап, ал кийин барып, сөз түркүмдөрүнө карата *зат атоочтук, сын атоочтук, тактоочтук багыныңкы сүйлөмдөр* деген аталыштар боюнча классификацияланат да, андан соң буларга окшогон лексико-морфологиялык бөлүнүштүн ордуна *багыныңкы сүйлөмдөр* деген термин кирип, сүйлөм мүчөлөрүнө тең салмак, параллель коюлат. Алардан *барып ээ багыныңкы сүйлөм, баяндооч багыныңкы сүйлөм жана аныктооч, толуктооч, бышыктооч багыныңкы сүйлөмдөр* деген синтаксистик категориялар келип чыгат. Орус тил илиминде тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр мына ушундай аталышта Ф.И. Буслаев тарабынан киргизилет. Андан кийин окумуштуу А.М. Пешковский тарабынан кеңейтилет [5, 293-б.].

Ошондой эле тил илиминде ар бир тилдин спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө карай татаал сүйлөм боюнча ар түрдүү терминдер колдонулуп жүргөндүгүн көрүүгө болот. Айрым окумуштуулар татаал сүйлөм (сложное предложение) деген терминдин ордуна «татаал биримдик» (сложное целое) деген атоону, кээ бирлери «синтаксистик биримдик» (синтаксическое целое), айрымдары «татаал комплекс» (сложный комплекс) деген терминди пайдаланышат.

Ошондой эле «багынычсыз татаал сүйлөм» (сложносочиненное предложение) деген атоону «паратаксис», «багынычтуу татаал сүйлөм» (сложноподчиненное предложение) терминин «гипотаксис» термини менен алмаштырышарын да жогоруда сөз кылдык.

Л. Петерсон багынычтуу татаал сүйлөм деп аталып жүргөн сүйлөмдүн компоненттерин «баш сүйлөм жана багыныңкы сүйлөм» (главное и придаточное предложение) деп бөлүштүрүүдөн качуу керек экендигин, ошондой эле «паратаксис» жана «гипотаксис» маселелери жеке кыялдануудан чыккан нерсе экендигин айтат.

Ал эми У. Алиев «татаал сүйлөм» деген терминди жокко чыгарбайт. «Багынычсыз жана багынычтуу» деген терминдердин да колдонулушун ылайык көрөт.

Арийне, *баш сүйлөм, багыныңкы сүйлөм* сыяктуу терминдер орус тилинин грамматикаларында көр-

сөтүлгөндөй, шарттуу түрдө алынган терминдер, ошону менен бирге терминдердин бир нече варианттарда колдонулушу ага тиешелүү материалдарды түшүнүүгө кыйынчылык келтирери шексиз.

Кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдүн синтаксиси 1949-жылга чейин дээрлик изилденген эмес, болгону «Кошмо сүйлөм, баш жана багыныңкы сүйлөм, шарттуу сүйлөм, чечме сүйлөм» деген төрт беттен турган бир нече темалар гана окуу китебинен орун алган. 1950-жылы гана татаал сүйлөм синтаксис курсунун теңине жакынын ээлеп, тең, багыныңкы, аралаш татаал сүйлөмдөр бөлүнүп чыкты. Өз кезегинде андан соң багыныңкы сүйлөмдөр *мезгил, себеп, максат, шарттуу, каршы, сыпат, салыштырма, бир өңчөй жана кыйыр багыныңкы сүйлөмдөргө* ажыратылып, ар тараптан толуктала да, изилдене да баштады.

Ошентсе да кыргыз тил илиминде да татаал сүйлөмгө байланыштуу терминдер ар түрдүүчө колдонулуп жүргөндүгү да кездешет. Маселен, бир топ окумуштуулардын грамматикалык эмгектеринде татаал сүйлөм да *кошмо сүйлөм* деп аталып келатат [2,6,7]. Атүгүл тилчи, окумуштуу К.К. Сартбаев «Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдөр» деген темада доктордук диссертациясын коргогон. Ошондой эле, татаал сүйлөмдүн түрлөрүн атоо да ар түрдүүчө берилип келет. Айрыкча, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдү классификациялоодо айырмачылык көп. Атап айтканда, азыркы кыргыз адабий тилинде бул *бириктирүүчү байламталуу, каршылагыч байламталуу, ажыраткыч байламталуу* [1, 702-705-бб.] тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр деп бөлүштүрүлсө; А. Жапаров *бириктирүүчү байламталуу, каршы байламталуу, себеп байламталуу жана божомол байламталуу тең байланыштагы* татаал сүйлөмдөргө [5, 303-305-бб.] ажыратат.

Т.Токтоналиевдин бөлүштүрүүсү да А.Жапаровдун пикири менен дээрлик бирдей, болгону себеп байламталуу сүйлөмдү *себеп-натыйжалаш байламталуу тең байланыштагы* татаал сүйлөм [8, 233-236-бб.] деп өзгөртөт.

Дагы бир эмгекте болсо тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн бул түрүн жалпы жонунан 2 ге бөлөт. Биринчи топту *бириктирүүчү тең байланыштагы кошмо сүйлөм* деп атайт да, ага «жана» байламтасы аркылуу байланышкан татаал сүйлөмдөрдү гана киргизет. Ал эми экинчи түрүн атайын термин менен атабай эле, аны өз ара *каршы байламталуу, себеп байламталуу, божомол байламталуу кошмо сүйлөмдөргө* [2, 488-490-бб.] ажыратып карайт. Көрүнүп тургандай, бул классификация жана ага тиешелүү атоолор так берилген эмес.

Ал эми А. Акунова татаал сүйлөмдү тең байланыштагы, багыныңкы байланыштагы, аралаш татаал сүйлөмдөргө бөлүп карайт да, биз сөз кылып жаткан байламталуу багынычсыз сүйлөмдөрдү байланыш-

тыргыч, каршылагыч, ажыраткыч байламталар байланыштырат деп гана чектелип, аларды түрлөргө ажыратпайт. Сүйлөмдүн аталган түрүн да бирде тең байланыштагы, бирде багынычсыз татаал сүйлөм деп колдонот [3, 91-92-бб.].

Көрүнүп тургандай, жогорудагы авторлорду баары тең байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдү классификациялоодо байламталардын грамматикалык маанисин көңүл борборуна алышат. Деген менен, татаал сүйлөмдүн бул түрлөрүнүн аталышында биринчи кезекте составындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн маанилик катышын, андан кийин гана аларды байланыштырып турган грамматикалык каражаттарды – байламталарды, эске алуу керек.

Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн түрлөрүнүн терминдик аталышы байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө караганда бир топ калыптанып калганы менен, мында да айрым бөтөнчөлүктөр кездешет. Маселен, 2015-жылы жарык көргөн Азыркы кыргыз тили деген эмгекте, мындай топтуу сүйлөмдөрдүн түрлөрү катары *салмакташ, каршылаш, салыштырма* тең байланыштагы кошмо сүйлөм [2, 487-489-бб.] деген аталыштары берилет, бирок булардын ортосундагы ажырым даана көрсөтүлбөйт, аларга мисал катары келтирилген татаал сүйлөмдөрдө деле семантикалык да, грамматикалык да айырмачылык байкалбайт.

Салмакташ тең байланыштагы татаал сүйлөм деген термин профессор А. Жапаровдо да кездешет; бирок, негедир, бул илимпоз да аны салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөм менен семантикалык, грамматикалык чегин так ажыратып көрсөткөн эмес; демек, «салмакташ» деген терминди практикада колдонбой эле койгон оң: ал изилдөөчү-үйрөнүүчүлөрдө чаташууну гана пайда кылат.

Ошондой эле «Азыркы кыргыз адабий тилинде» тең байланыштагы түшүндүрмөлүү татаал сүйлөм [1, 699-б.] деген башка эмгектерде кезикпеген термин берилет.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм да кээ бир адабияттарда ушундайча аталса [1, 3, 5, 8], айрымдарында *багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөм* деген термин аркылуу туюндурулат [2, 6, 7].

Мунун түрлөрүнө карата атоолордо дагы эле А. Жапаровдо өзгөчөлүк кезигет. Тактап айтканда, окумуштуу *амал багыныңкы сүйлөм* [5, 319] деген өзүнчөлүктүү терминди колдонот. Ошондой эле багыныңкы сүйлөмдүн салыштырма деген түрүн өзүнчө бөлүп; өлчөм багыныңкы сүйлөмдү болсо дагы ич ара: *сан-өлчөм, орун өлчөм, салыштырма өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр* деп үч топто карап, натыйжада салыштырма деген терминди 2 ирет пайдаланат.

Азыркы кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдүн айланасында мындан башка түрдүү варианттагы атоолор кездешет.

Ушундайча татаал сүйлөмгө карата бир нече варианттагы терминдердин колдонулушуна жол берилгендиктен, окурмандар, синтаксисти үйрөнүүчүлөр, илим изилдөөчүлөр, мектеп мугалимдери ж.б. тарабынан орчундуу дооматтар коюлуп келет.

Термин маселесинин өзүбүздүн күнүмдүк тил илими боюнча аткаруучу ишибизде да толук тиешеси бар. Ошондуктан бул багытта кыскача пикир айтуу туура болот.

Ар кандай термин бир нече принциптин негизинде түзүлөт. Бул жагынан алганда, кошмо сүйлөм деген терминге караганда татаал сүйлөм деген термин илимий жактан төмөнкүдөй артыкчылыктарга ээ:

1. Ар кандай термин сүйлөмдүн мазмуну менен тыгыз байланыштуу болууга тийиш. Философиянын мыйзамына, дидактиканын принциптерине ылайык да ар кандай нерсе жөнөкөйдөн татаалдашат (кошмоктотот эмес). Демек, сүйлөм да жөнөкөйдөн татаалга өтөт (*кошмо* эмес).

2. Грамматиканын эки бөлүмү, эки объектиси болгондуктан, морфология менен синтаксистин терминдери мүмкүн болушунча бирдей болуусу керек. Алсак, морфологиядагы жөнөкөй сөз деген терминге карап, синтаксисте да жөнөкөй ээ, жөнөкөй баяндооч, жөнөкөй сүйлөм сыяктуу терминдер колдонулат. Ошондой эле татаал сөз терминине карата да татаал ээ, татаал сүйлөм деген терминдердин колдонулушу туура.

3. Грамматикалык терминдер көбүнчө карама-каршы мааниде колдонулат. Мисалы: жумшак – каткалаң, созулма – кыска, жоон – ичке, ачык муун – жабык муун ж.б. Ошондуктан жөнөкөй сүйлөмдүн антоними катары татаал сүйлөм колдонулганы максатка ылайык (*жөнөкөй – кошмо* эмес).

4. Эки же андан көп вариантта колдонулуп, чаржайыттуулукту туудуруп жүргөн терминдердин иш жүзүндө кайсынысы активдүү колдонулса, ошонусуна жол берилүүгө тийиш. Бул жагынан алганда да татаал сүйлөм деген аталыш кошмо сүйлөм дегенге караганда кебибизде көбүрөөк колдонулуп жүрөт.

5. Татаал сүйлөм деген термин кошмо сүйлөм деген терминге караганда орус, кыргыз ж.б. тилдерин өз ара салыштырып үйрөнүүчүлөргө, изилдөөчүлөргө да ыңгайлуу шарт түзөт.

Мына ошондой эле багынычсыз татаал сүйлөм деген терминге караганда *тең байланыштагы татаал сүйлөм*; багынычтуу татаал сүйлөм деген терминдин ордуна *багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм* термин деп колдонуу ыңгайлуу.

Кыргыз тилинин практикалык грамматикасында мындан башка да бир топ терминдик варианттуулук бар. Татаал сүйлөмгө жана жалпы эле кыргыз адабий тилинин грамматикасына байланыштуу мындай орчундуу көйгөйдү жөнгө салуу, т.а., терминдерди бирдиктүү формага келтирүү, анын классификациясын да

жалпылаштыруу кыргыз тил илиминдеги негизги талаптардан.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз адабий тили: Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текст таануу, Лингвопоэтика. - Бишкек, 2009.
2. Азыркы кыргыз тили: фонетика, лексикология, морфология, синтаксис. - Бишкек, 2015.
3. Акунова А., Раимбекова М., Карамандеева Ч. Азыркы кыргыз тили. Синтаксис. Жогорку окуу жайынын сырттан окуган студенттери үчүн окуу куралы. - Бишкек, 2010.
4. Алиев У.Б. Грамматика карачаево-балкарского языка. Синтаксис. - Москва, 1955.
5. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Фрунзе: Мектеп, 1979.
6. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн окуу куралы. - Бишкек: ИКМУ, 2009.
7. Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. - Фрунзе, 1957.
8. Токтоналиев К., Токоев Т. Азыркы кыргыз тили: Синтаксис. - Бишкек: Бийиктик плюс, 2015.